

УДК 001.502:631.4 (92)

ЗНАЧЕННЯ НАУКОВИХ «ДОКУЧАЄВСЬКИХ» ЕКСПЕДИЦІЙ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ПРИРОДОЗНАВСТВА

Гармасар В.Г., канд. іст. наук, ст. наук. співр.

(ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки
імені Г.М. Доброва НАН України»)

У статті розглядаються наукові здобутки видатного вченого Докучаєва В.В., засновника сучасного ґрунтознавства та комплексного дослідження природи.

Ключові слова: Докучаєв В.В., наукові експедиції, ґрунтознавство, лісорозведення, боротьба з посухою, чорнозем.

Докучаєв В.В.

Василь Васильович Докучаєв (1846–1903) – вчений-природознавець, засновник наукового генетичного ґрунтознавства та зональної агрономії, за словами В.Р. Вільямса належить до числа найвидатніших вчених кінця XIX ст., вчених зі світовим ім'ям [1]. Окремі аспекти наукового доробку та життєвого шляху В.В. Докучаєва частково висвітлено у працях Г.Ф. Морозова [2], Вернадського В.І. [3], Квасникова В.В. [4], Полинова Б.Б. [5], Кирьянова Г.Ф. [6], Зонна С.В. [7] та ін. Мета даної статті – робота вченого саме в наукових експедиціях.

Закінчивши у 1871 р. природниче відділення фізико-математичного фа-

культету Петербурзького університету зі званням кандидата природничих наук, ставши у 1873 р. дійсним членом Петербурзького мінералогічного товариства, а в 1874 р. – секретарем відділення геології і мінералогії Петербурзького товариства природодослідників, маючи чималий досвід організації і проведення природознавчих експедицій, В.В. Докучаєв охоче погодився на прохання Полтавського земства провести на його території ґрунтово-бонітувальні дослідження.

Варто зазначити, що проблема утворення ґрунтів зацікавила вченого, ще в період дослідження ним новітніх четвертинних утворень (наносів) і ґрунтів Європейської Росії. З 1871 р. по 1877 р. він здійснив ряд експедицій по північній і центральній Росії та південній частині Фінляндії з метою вивчення геологічної будови, способу і часу утворення річкових долин і геологічної діяльності річок. У 1878 р. захистив магістерську дисертацію «Способы происхождения речных долин Европейской России», в якій виклав оригінальну теорію утворення річкових долин шляхом поступового розвитку процесів лінійної ерозії. Ця робота В.В. Докучаєва набула широкої популярності в наукових колах. Вона була однією з перших великих робіт в галузі абсолютно нових, на той час, спеціаль-

них дисциплін – геоморфології та четвертинної геології. В 1876-77 рр. В.В. Докучаєв спільно зі статистиком В. І. Чаславським на замовлення Департаменту землеробства брав участь у складанні оглядової ґрунтової карти Європейської Росії.

Ще в 1882 р. В.В. Докучаєв очолив роботу **Нижегородської експедиції**. Метою її була оцінка земель, повне дослідження губернії в геологічному, ґрунтовому та природно-історичному аспекті. Ця робота була закінчена за шість років, її результатом стали 14 випусків «Матеріалов по оценке земель Нижегородской губернии» з ґрунтовою і геологічною картою. До робіт було залучено учнів В.В. Докучаєва: М.М. Сибірцева, П.А. Земятченського, А.Р. Ферхміна, А.М. Краснова, В.П. Амаліцького, Ф.Ю. Левінсон-Лессінга, П.Ф. Баракова та ін. У цій експедиції було створено та відпрацьовано методику складання ґрунтових карт, розроблено генетичну класифікацію ґрунтів із чотирма великими класами сухопутно-рослинних, сухопутно-болотистих, болотних і заплавних ґрунтів, удосконалено метод бонітування, перевірено та розширено на північні ґрунти докучаєвську концепцію генетичного ґрунтознавства.

Будучи членом спеціальної Чорноземної комісії, яка була створена Вільним економічним товариством в 1876 р., В.В. Докучаєв в її складі протягом 1877–78 рр. виконав колосальний об'єм експедиційних польових робіт по вивченню чорноземів Російської імперії, переважно на території сучасної України (у 1881 р. знову відвідав українські землі для уточнення висновків). Підтримав теорію походження чорнозему, висловлену в 1851 р. вченим-ґрунтознавцем, професором Харківського університету Н.Д. Борисяком. Протягом наступних двох років в лабораторних умовах здійснив аналіз численних ґрунтових зразків. До вивчення ґрунтів В.В. Докучаєв підійшов також і з еволюційної точки зору,

пов'язуючи походження і розвиток ґрунтів з геологічною історією окремих районів і країни в цілому [8].

Все це знайшло відображення в його роботі «Російський чорнозем», яка побачила світ у 1883 р. В ній учений обґрунтував рослинно-наземне походження чорноземів під степовою рослинністю, вперше описав їх профілі й географічне розповсюдження. Встановив, що ґрунт – самостійне природне тіло, а його формування – складний процес взаємодії 5 природних факторів: води, повітря, рослинних та тваринних організмів, рельєфу місцевості, й віку ґрунту. Довів, що ґрунти мають особливий органо-мінеральний склад, особливий тип будови і властивості, що вимагають і особливих методів дослідження. В.В. Докучаєв розробив профільно-генетичний метод дослідження ґрунтів, який полягає в тому, що ґрунтові горизонти, які змінюють один одного зверху донизу, сформувалися з плином часу під дією ґрунтоутворюючих процесів і відображають генезис ґрунтів, тобто історію їх формування і розвитку. Саме з цієї генетичної точки зору В.В. Докучаєв пояснював різноманітність ґрунтів і закономірний характер їх просторово-географічного розміщення на Землі. «Російський чорнозем» по праву вважають початком наукового ґрунтознавства.

Влітку 1888 р. вчений розпочав роботи в **Полтавській губернії**, знову запросивши до співучасті в них П.А. Земятченського, Ф.Ю. Левінсон-Лессінга, А.Р. Ферхмана, а також В.І. Вернадського, Г.М. Висоцького та ін. Серед місцевих діячів, з якими у В.В. Докучаєва склалися добрі стосунки, був вчений агроном О.О. Ізмаїльський, котрий з 1883 р. керував великим маєтком Кочубея у Полтавському повіті. Жив він на хуторі Дячково, де часто бував В.В. Докучаєв. Досліджуючи чорноземи Полтавської губернії, останній зацікавився властивостями так званих «степових блудець», особливо багато яких було поблизу Дячкова. Розу-

міючи важливу роль «блюдець» у перерозподілі вологи в ґрунтах, В.В. Докучаєв звернувся до О.О. Ізмаїльського з пропозицією провести спільні дослідження з цього питання. Робота принесла обопільну користь і стала початком розробки заходів у боротьбі з посухою.

Подорожуючи Полтавщиною, В.В. Докучаєв приділяв особливу увагу питанням поширення лісів у степах, визначення площі і місць їх попереднього зростання. Вивчаючи профіль ґрунтів під широколистяними лісами, і встановивши тип сірих лісових земель, які мають своєрідну горіхувату структуру ґрунту, В.В. Докучаєв саме за цими ознаками визначив площі, що в давнину були зайняті лісом, а згодом, в результаті вирубки і розчищення, вивільнилися від нього. У роботі Полтавської експедиції брали участь геологи, ґрунтознавці, ботаніки, і це дало можливість детально і всебічно дослідити важливе питання про ліс у степу. В.В.Докучаєв разом з колегами склав «Карту давніх лісів Полтавської губернії», яка була експонована на Всеросійській сільськогосподарській виставці у Москві в 1895 р.

Багато цікавих спостережень зробив вчений в Полтавському повіті та на околицях села Диканьки разом з А.М. Красновим. Про ці місця він писав, що тут «...знаходиться великий дубовий ліс, в якому ще збереглися 8–10 столітніх дубів... такі ж дуби можна знайти і нижче м. Кременчука. Судячи з степових ґрунтів, що оточують ці ліси, можна було б передбачити, що і в ґрунтах лісу ми знайдемо такий само чудовий полтавський чорнозем, але насправді ґрунт під лісом різко відрізняється від нашого степового чорнозему. Якщо ми зробимо розріз такого лісового ґрунту, то знайдемо на його поверхні перш за все шар чорної землі, а далі йдуть типові сірі, або горіхуваті землі... Виявляється, що вони утворені з частинок ґрунту неправильно оформлених горішків, пронизаних, а іноді обкутаних особливою

попелястою кольору, надзвичайно тонкою речовиною. У верхніх частинах досліджуваного шару горішки дрібніші, а чим глибше, тим розміри їх збільшуються і збільшуються, ще далі вони поступово зливаються один з одним і, нарешті, переходять в звичайний ґрунт. Такі ж горіхуваті сірі землі зустрічаємо і на полтавському дослідному полі, і поблизу Шведської могили, і навіть у самій Полтаві. Що це може означати? Тільки те, що всі місця були, безпосередньо, колись вкриті суцільними лісами» [9, с. 263].

У своїх висновках В.В. Докучаєв спирався на численні спостереження учасників Полтавської експедиції. Він зазначав, що: «завдяки саме подібним дослідженням, які провели Богусhevсь-

Професор Докучаєв В.В. з учасниками Полтавської експедиції

кий, О.С. Георгієвський (Полтавський повіт), П.А. Земятченський, К.Д. Глінка (Роменський повіт), Ф.Ю. Левінсон-Лессінг (Лубенський повіт), Б.К. Поленов (Хорольський повіт), А.П. Ферхмін (Кобелякський повіт), виявляється, що лісові землі займали, наприклад, в Полтавському повіті близько 34% загальної площі (а сучасні ліси всього 7%), в Роменському – 28% (тепер – 9%), в Лубенському – 30% (тепер тільки близько 4%)... По суті, те ж саме спостерігається в повітах Зіньківському, Гадяцькому, Лохвицькому, Миргородському та ін. Завдяки саме ґрунтовому методу, який дозволяє розв'язати

питання не тільки про існування, але й про площу колишніх лісів, нам вдалось довести, що за давніх, безсумнівно, доісторичних часів ліси займали в Полтавському повіті, на чисто степовому, правому узбережжі Ворскли, величезну область» [10, с. 70–71]. Роботи продовжувались до 1894 р., праці експедиції було видано в 16 томах і дали матеріали для розробки низки теоретичних і практичних питань сільськогосподарського ґрунтознавства, а також геоморфології та фізичної географії. Окрім того в 1892 р. В.В. Докучаєв організував в Полтаві Природничо-історичний музей.

Експедицію в південно-західну Україну В.В. Докучаєв здійснив спільно з кандидатом-агрономом Петербурзького університету О.І. Китмановим. Ця експедиція була проведена кількома роками раніше Полтавської – влітку 1881 р. Спостереження дозволили В.В. Докучаєву зробити висновок відносно того, що приблизно за 30 км у північно-східному напрямку від Миколаєва ґрунти набувають каштановобуроватого відтінку. На околицях станції Бобринської, де знаходилась «знаменита Сміла» – зразкове господарство із бурякоцукровим виробництвом, вчений встановив «піскуватість» місцевих чорноземів і те, що утворюються вони на різноманітних супіщаних і граніто-щебенуватих ґрунтоутворних породах. В.В. Докучаєв звернув увагу і на те, що в цій частині України було багато лісів. «В Смілі, – підкреслював він, – ще в 1876 р. було близько 16 тис. десятин (17,5 тис. га) лісу, а із планів господарства видно, що в минулі часи його було тут набагато більше... треба думати, що і по правому Задніпров'ю сосна спускалася колись значно далі на південь» [11, с. 239–240].

Скорочення площі лісів В.В. Докучаєв вже тоді пов'язував з їх вирубною, обумовленою невідланим веденням господарства. Він заперечував погляди деяких вчених, які твердили, що природні умови степу не дозволяють лісам

добре рости у степових районах і не дають можливості розводити ліс в цих місцях штучно. Вчений зазначав, що зменшення кількості лісів у степах викликано не якимись природними причинами, а виключно їх хижацьким знищенням. «З якою вражаючою швидкістю знищуються ліси в бурякоцукровому районі, – писав він, – видно, між іншим, із того факту: в одному господарстві після пуску цукрового заводу на протязі 15 років було знищено 8 тис. десятин (8 726 га) лісу» [11, с. 245–246]. Старі переліски, величезні дуби в садах, штучно висаджені на чорноземах сосну і ялину В.В. Докучаєв неодноразово спостерігав і в інших місцях південно-західної України. Узагальнюючи свої спостереження над умовами розвитку лісової рослинності в степу, В.В. Докучаєв дійшов висновку, що «досить рясна рослинність південно-західної Росії, а частково і рельєф місцевості, говорять скоріше про те, що тутешні кліматичні умови сприятливіші для лісів, а не степів» [11, с. 267].

Ще в жовтні 1888 р., на початку роботи Полтавської експедиції, опрацювавши зібраний матеріал, В.В. Докучаєв виступив з доповіддю «Методы исследования вопроса: были ли леса в южной степной России», яку згодом було опубліковано в «Трудах Вольного Экономического Общества». У доповіді вчений висловив положення про те, що основним методом у вирішенні питання про історичне і доісторичне поширення степів є «ґрунтовий». Доповідь поклала початок використанню ґрунтових даних для палеогеографічних реконструкцій, які все ширше використовуються нині при вивченні четвертинних відкладень.

Таким чином, завдяки Полтавській експедиції з'явився новий метод реставрації фізико-географічних умов минулого. За допомогою дослідження ґрунтів виявилось можливим встановити давнє поширення лісів, визначити, наскільки і де саме зменшилась їх площа. Зокрема, В.В. Докучаєв зазна-

чав: «Завдяки ґрунтовому методу доведено: 1) наші степи завжди були степами, а ліси в степах, хоч і займали, безперечно, більші площі аніж тепер, та завжди, тільки в формі окремих островів, чи півостровів; 2) окраїнні південні степи завжди були вкриті трав'яною рослинністю; 3) заплавні ліси простягалися колись по річкових долинах впритул до Чорного, Азовського та Каспійського морів, і займали там ділянки набагато більші ніж за часів Геродота» [12, с. 244]. «Ґрунтовий» метод став дуже корисним у географії, геоботаніці, ґрунтознавстві, агролісомеліоративній науці.

Вчений досліджував не лише ґрунти, але й стан лісів після посух та руйнівних пожеж 1891 року. Результатом цих досліджень стала складена В.В. Докучаєвим докладна програма боротьби з посухами в степових регіонах Російської імперії. Влітку того ж року майже всю чорноземну смугу Європейської Росії охопила сильна посуха. Вона вразила Україну і кілька губерній Росії, загалом більше 20 губерній з населенням у 35 млн. осіб. В.В. Докучаєв сприйняв це як національне лихо. Він виступив з серією лекцій, в яких дав об'єктивний науковий аналіз причин посухи і висунув конструктивні пропозиції щодо їх ліквідації. Свої пропозиції про методи боротьби із посухою В.В. Докучаєв опублікував в кількох статтях, а потім об'єднав в одній книзі – «Наші степи колись і тепер» [10]. Книгу було видано на користь потерпілих від неврожаю. У цій роботі В.В. Докучаєв довів, що чорноземна смуга хоч і повільно, але невпинно і незворотно висихає. Причину цього вчений бачив у знищенні лісів на вододілах і в долинах річок, в утворенні ярів, у втрачанні ґрунтом зернистої структури, «...з розвитком сітки ярів збільшується випаровуюча поверхня даної місцевості, весняні води значно швидше стікають із степу в низини, через що зменшується кількість вологи, що надходить до ґрунту, а це по-

винно викликати неминуче зниження горизонту ґрунтових вод. Завдяки тій самій причині, тими ж ярами зноситься з степу маса родючої землі, засмічуються джерела і забиваються піском і мулом ріки і озера» [10, с. 59].

Вчений вважав, що «...від повторення подібного лиха ми поки що нічим не гарантовані, і що воно може навіть більш імовірно повторюватись до тих *nip*, поки діяльність людини буде спрямована не на поліпшення природних умов нашої країни, а тільки на їх погіршення, як в даний час, шляхом дуже нерозумної експлуатації і знищення природних багатств землі... Якщо дійсно хочуть підняти землеробство, – ще мало однієї науки і техніки, ще мало одних жертв держави; для цього необхідні – добра воля, освічений погляд на справу і любов до землі» [13, с. 227–228].

В.В. Докучаєв звертався до різних урядових і громадських установ з проектом проведення науково-дослідних робіт по боротьбі з посухою. Йому вдалось довести необхідність створення урядової організації по боротьбі з цим стихійним лихом, і 22 травня 1892 р. при Лісовому департаменті під його керівництвом було засновано «**Особую экспедицию по испытанию и учёту различных способов и приёмов лесного и водного хозяйства в степях России**».

Як зазначає С.В. Зонн [7], досі не піднімалось питання про те, чому експедицію назвали «Особливою», в чому полягала її відмінність від попередніх, зокрема Полтавської, і кому саме належить ідея такої назви. А між тим відповіді на це питання мають неабияке значення для історії науки, особливо при визначенні внеску в цю роботу В.В. Докучаєва. Очевидно, така назва обумовлена кількома причинами, головними з яких були: 1) поєднання розробки наукових методів і прийомів з їх практичним застосуванням у боротьбі з посухою; 2) напрацювання лісівницьких і водомеліоративних методів,

їх перевірка і впровадження в практику землеробства через досліди на експериментальних ділянках; 3) принципово новий підхід до проблеми, що поєднавав в собі її наукову розробку і практичне вирішення самими вченими.

Основними завданнями експедиції були: 1) проведення на дослідних ділянках попереднього вивчення місцевих умов: геологічних, ґрунтових і кліматичних; 2) покращення природних умов землеробства з впорядкуванням водного господарства у степовій смузі шляхом заліснення і обводнювання. Для досягнення цих завдань передбачалося проведення таких заходів: а) закріплення ярів і балок за допомогою заліснення їх країв і вершин; б) штучне заліснення пісків і пагорбів, непридатних для оранки, з метою збільшення вологості повітря; в) створення на вододілах у степах штучних водосховищ шляхом спорудження загат в природних улоговинах та влаштування артезіанських колодязів; г) затримання снігу у відкритих степах за допомогою живих огорож; д) насадження деревної рослинності вздовж річок з метою охорони їх русел від забруднення і обвалу берегів.

Міністр землеробства і державних маєностей О.С. Єрмолов повністю погодився із цими положеннями. Про призначення В.В. Докучаєва керівником експедиції було доведено до відома імператора, з боку якого заперечень не було. Узгодження експедиції та кандидатури її керівника з монархом теж вказує на її «особливість» та державне значення її діяльності.

Заздалегідь було визначено ділянки для проведення дослідних робіт. Першою з них стала Хренівська у Бобровському повіті Воронезької губернії. До складу цієї ділянки входив великий степовий масив «Кам'яний степ» і два лісових масиви, приурочені до давніх річкових терас: Хренівський із сосновими лісами і Шипів із широколистяними. Всі три масиви були типовими, що дозволяло проводити порівняльні дослідження ґрунтів і материнських

порід під степовою і лісовою рослинністю. Друга ділянка – Старобільська – була обрана на вододілі річок Деркул і Комишна, в Старобільському повіті Харківської губернії. Ця ділянка була протилежною першій, проте теж дуже типова для степу, хоч і містилася дещо далі на південь. Тут також планувались експериментальні посадки лісу і їх детальне, всебічне вивчення, дослідження ґрунтів і метеорологічні спостереження за самою широкою програмою. Третя дослідна ділянка, ще далі на південь, знаходилася на узбережжі Азовського моря. Вона була визначена в межах Велико-Анадольського степового лісництва, створеного в 1845 р. лісівником В.Є. Граффом, і являла собою єдиний штучно створений ліс у сухому степу. На цій ділянці було дуже зручно вивчати клімат і захисні властивості середовища відносно посівів зернових культур. Площа кожної ділянки досягала 500 га.

Співробітниками «Особливої експедиції» і безпосередніми помічниками В.В. Докучаєва були: М.М. Сибірцев, К.Д. Глінка, Г.М. Висоцький, П.А. Земятченський, П.В. Отоцький, Г.І. Танфільєв, К.С. Собіневський, К.П. Юницький та ін. Більшість із них брала участь у роботі Полтавської експедиції. Після добору співробітників В.В. Докучаєв розподілив їх по ділянках: геологом-ґрунтознавцем Хренівської був призначений К.Д. Глінка, Старобільської – П.О. Видрін, Велико-Анадольської – П.А. Земятченський. Метеорологічними дослідженнями керував М.І. Адамов, ботанічні проводив Г.І. Танфільєв, зоологічні – О.О. Силантьєв. Керівником лісокультурних робіт був О.І. Ковальов. Хренівською ділянкою завідував К.Є. Собіневський, Старобільською – К.П. Юницький, Велико-Анадольську очолював Г.М. Висоцький. Те, що кожною з ділянок завідував лісівник, підкреслювало пріоритет лісівницьких досліджень експедиції.

Влітку 1892 р. на всіх ділянках розпочались роботи. Перша частина

робіт експедиції, що передбачала вивчення природно-історичних умов, була виконана до початку 1894 р. В тому ж році почалося створення на ділянках експериментальних полів. Полезахисні смуги насаджувались починаючи з 1892–1893 рр. В.В. Докучаєв знову і знову об'їжджав степи, вивчав взаємовідношення лісу і степу в природних умовах, визначав, які породи дерев краще ростуть на тих чи інших ґрунтах. Експериментальні лісові посадки могли дати відповідь на це запитання ще не скоро, але в природних степових лісах її можна було знайти набагато швидше. Ученому вдалося встановити породи дерев, найбільш пристосовані до степових умов. Він писав: «На узліссях степового лісу найкраще ростуть: терен, яблуня, груша, жостір, татарський клен, берест і дуб; такі ж породи і берест зустрічаються найближче до солонцюватих галявин» [14, с. 113–114]. На основі цих спостережень, а також аналізуючи дані, зібрані його учнями, В.В. Докучаєв склав перелік найбільш витривалих порід для степу. У цьому списку на першому місці стоять дуб і берест, на другому – яблуня і груша.

В.В. Докучаєв був твердо переконаний в тому, що степове сільське господарство повинно базуватися на покращенні водного режиму за допомогою полезахисного лісорозведення. Лісосмуги будуть захищати поля від пилових бур і сприяти накопиченню вологи в ґрунтах. При вивченні лісових насаджень у Велико-Анадолі було виявлено, що їх стан дещо погіршився. Це явище обговорювалось восени 1894 р. на Ґрунтовій комісії Вільного економічного товариства під головуванням В.В. Докучаєва. Воно не отримало однозначного пояснення, проте вже тоді В.В. Докучаєв і Г.М. Висоцький дійшли висновку, що насадження лісів у степу великими масивами неможливе внаслідок поганого вологозабезпечення, що особливо шкодить деревам по досягненні ними старшого віку. Великого розмаху набули роботи на ділянці

«Кам'яний степ» у Воронежській губернії. Тут на площі 125 га були закладені лісові смуги, а в балці «Озерки» споруджена мережа ставків і водойм.

Особлива програма була розроблена В.В. Докучаєвим спільно з О.О. Ізмаїльським, Г.І. Танфільєвим і А.М. Красновим для Старобільської (Деркульської) ділянки. Зокрема, передбачалось звернути увагу на те, як впливають польові культури на ґрунти цілинних степів. Планувалось і тут закласти полезахисні смуги на площі близько 100 га. Окрім того, В.В. Докучаєв порушив питання про створення заповідної ділянки цілинного степу з ковилою і характерними чагарниками: дерезою, вишнею та степовим мигдалем. Було визначено місце для заповідника – на Деркульській ділянці поблизу одноіменного кінного заводу. Проте організувати його В.В. Докучаєв не встиг через хворобу, і ця ідея не була втілена в життя.

В 1896 р. спеціальна ревізійна комісія Лісового департаменту перевіряла діяльність експедиції. Результати роботи були визнані блискучими. Звіти «Особливої експедиції» під назвою «Труди експедиції снаряженої Лесным департаментом под руководством профессора В.В. Докучаева» (18 випусків) були опубліковані в 1894–1898 рр. під редакцією В.В. Докучаєва.

«Особлива експедиція» В.В. Докучаєва відіграла важливу роль у справі боротьби із посухою, і по суті стала родоначальницею докучаєвських засобів боротьби з цим лихом, перш за все, за допомогою лісорозведення. Праці експедиції завдяки глибокому і всебічному висвітленню природних умов посушливих територій і розробці практичних заходів боротьби із посухами набули вагомого історичного і науково-методичного значення.

У 1898 р. вчений зайнявся вивченням ґрунтів Бессарабії і Кавказу, де спостерігав зміни ґрунтового покриву в залежності від висоти і встановив закон вертикальної зональності. У

1899 р. – відвідав Кавказ і Закаспійську область, де обстежив знамениті репетикські гіпси. Результатом **Кавказьких експедицій** В.В. Докучаєва було складання ним першої ґрунтової карти Кавказу і завершення вчення про зональність природи концепцією про висотну зональність ґрунтів і природних умов. Підсумком стала праця «К учению о зонах природы. Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны» [15].

Наукові дослідження В.В. Докучаєва були тісно пов'язані з загальними проблемами практики. Він став новатором в організації особливих комплексних експедицій «по оцінюванню земель». Стикаючись з різноманітними запитам практиці сільського господарства, в ті часи безсилою в боротьбі з посухами і неврожаннями, В.В. Докучаєв виступив як пропагандист цілеспрямованого і комплексного впливу на

природу, організатор дослідних станцій, ентузіаст полезахисного лісорозведення та закріплення ярів. Учений підкреслював, що сучасне йому природознавство вивчало переважно окремі тіла – мінерали, гірські породи, рослини, тварин або окремі явища, що відбуваються в землі, воді і повітрі. Але поки ще не вивчалися їх (тіл і явищ) співвідношення, «та генетичний, віковий і завжди закономірний зв'язок, який існує між силами, тілами і явищами, між мертвою і живою природою... А між тим, саме ці співвідношення, ці закономірні взаємодії і складають... кращу і вищу принадність природознавства» [16]. Наукові ідеї вченого вплинули на подальший розвиток лісороззнавства, основ меліорації, гідрогеології, динамічної геології та багатьох інших природничих наук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вільямс В.Р. Значення праць В.В. Докучаєва в розвитку ґрунтознавства / Докучаєв В.В. Російський чорнозем. – Київ; Харків: Держ. вид-во сільськогоспод. л-ри УРСР, 1952. – С. 9–17.
2. Морозов Г.Ф. Значение работ В.В. Докучаева для лесоводства / Г.Ф. Морозов // Почвоведение. – 1903. – № 4. – С. 415–421.
3. Вернадский В. И. Страница из истории почвоведения: (Памяти В. В. Докучаева) / В.И. Вернадский // Научное слово. – 1904. – С. 5–26.
4. Квасников В. В. Василий Васильевич Докучаев: Очерк о жизни и научной деятельности / В.В. Квасников. – Воронеж: Обл. книгоиздат., 1951. – 60 с.
5. Польшов Б. Б. Василий Васильевич Докучаев: Очерк жизни и творчества: монография / Б.Б. Польшов, И.А. Крупенников, Л.А. Крупенников. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 278 с.
6. Кирьянов Г. Ф. Василий Васильевич Докучаев. 1846–1903 / Г.Ф. Кирьянов. – М.: Наука, 1966. – 291 с. (Научно-биографическая сер.).
7. Зонн С.В. Василий Васильевич Докучаев (1846–1903гг.) / С.В. Зонн. – М.: Наука, 1991. – 221 с.
8. Соболев С.С. Докучаев В.В. и создание «Русского чернозема» / В. Докучаев. Русский чернозем. – М.: Сельхозгиз, 1952. – С. 16–58.
9. Докучаев В.В. Соч. – В. 9 т. – Т. 7. Статьи и доклады. Популярные лекции. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 504 с.
10. Докучаев В.В. Наші степи колись і тепер / В.В. Докучаєв. – Київ; Харків: Держ. вид-во сільськогосп. л-ри УРСР, 1949. – 140 с.
11. Докучаев В.В. Соч. – В. 9 т. – Т. 3. Русский чернозем. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 622 с.
12. Докучаев В.В. Соч.: В 9 т. / Изд-во АН СССР. - М., 1951. - Т. 6 : Преобразование природы степей: Отзыв о труде И. Палимпсестова: «Степи юга России были ли искони веков степями и возможно ли облесить их ?». – С. 239–245.
13. Докучаев В.В. Избр. соч. – В. 3 т. – Т. 2. Труды по геологии и сельскому хозяйству. – М.: Сельхозгиз, 1949. – 426 с.
14. Каталог почвенной коллекции проф. В.В. Докучаева и его учеников. – СПб, 1896. – 166 с.

15. Докучаев В. В. К учению о зонах природы. Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны / В.В. Докучаев. – СПб., 1898. – 28 с.

16. Ефремов Ю.К. Висилий Васильевич Докучаев как географ / Ю.К. Ефремов // Отечественные физико-географы и путешественники. – Москва: Государственное учебно-педагогическое изд-во мин-ва просвещения РСФСР, 1959. – С. 450–462.

Гармасар В.Г. Значение научных «докучаевских» экспедиций в истории развития современного природоведения. В статье рассматриваются научные достижения выдающегося ученого Докучаева В.В., основателя современного почвоведения и комплексного исследования природы.

Ключевые слова: Докучаев В.В., научные экспедиции, почвоведение, лесоразведение, борьба с засухой, чернозем.

Harmasar V.G. The significance of scientific "Duchachev" expeditions in the history of the development of contemporary natural science. The article deals with the scientific achievements of the outstanding scientist Dokuchayev V., the founder of modern scientific soil science and the complex study of nature.

Keywords: Dokuchayev V., scientific expeditions, soil science, forestry, struggle against drought, chernozem.

УДК 347.001(091)

ПРАВА НЕЗАКОННОРОДЖЕНИХ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ О.І. ЗАГОРОВСЬКОГО (1849–1919)

Пилипчук О.О.

(Державний університет інфраструктури та технологій, м. Київ)

У статті проаналізовано наукову спадщину українського вченого-юриста, члена Київського юридичного товариства О.І. Загорівського, і відображено внесок його наукової діяльності у розвиток сімейного права у Російській імперії, зокрема, у вирішенні питання про права незаконнонароджених дітей.

Показано значення французького цивільного кодексу «Code civil» для європейського і вітчизняного цивільного права. Висвітлено історію розвитку прав незаконнонароджених дітей у світі і особливо у Європі.

Ключові слова: юриспруденція, О.І. Загорівський, права незаконнонароджених, цивільне право, Code civil.

Взаємовідносини чоловіка і жінки були одними із перших соціальних стосунків в історії, які стали регулюватися правом. З цього приводу відомий український вчений, юрист Олександр Іванович Загорівський писав: «Закон рано створив для цього союзу відмінну форму, взяв його під свою опіку, дав йому особливі права і виділив, таким чином, цей формальний союз як свій, як законний, з низки про-

стих неформальних, незаконних союзів чоловіка і жінки» [1, С.1].

Термін «незаконнонароджені діти» має свою історію в цивільному законодавстві європейських країн. Їх називали по-різному: і «позашлюбні», і «природні», але в результаті усі зупинились на «незаконнонароджених». І хоча з точки зору природного права (людина має невід'ємне право на життя) усі діти є законними, у той самий час цивільні права дитини у XIX ст.